«8D02206 – Тарих» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған **Суйнова Айнура Талғатқызының «XVIII ғ. соңғы ширегі – XIX ғ. 60-ж. Ресей және Британ империяларының Орталық Азиядағы дипломатиялық барлау миссиялары: салыстырмалы зерттеу тәжірибесі»** атты диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертация XVIII ғ. соңғы ширегі – XIX ғ. 60-ж. Орталық Азиядағы Ресей және Британ империяларының дипломатиялық-барлау миссияларын салыстырмалы талдауға арналған. Жұмыста миссиялардың мақсаттары, әдістері мен қызмет ету тетіктері, ақпарат жинау үдерістері және аймақ туралы империялық білім өндірудегі делдалдардың рөлі қарастырылады. Зерттеу Ресей мен Ұлыбритания архив материалдары негізінде дайындалып, салыстырмалы, трансимпериялық және жаңа империялық тарих тәсілдері арқылы жүзеге асырылды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тақырыптың өзектілігі оның ғылыми, әдіснамалық және қоғамдық-тарихи маңыздылығымен айқындалады. XIX ғасырда Орталық Азия Ресей және Британ империялары мүдделерінің тоғысқан кеңістігі болды, ал дипломатиялық-барлау миссияларын зерттеу аймақтағы империялық білім мен сыртқы саяси стратегиялардың қалыптасу тетіктерін түсінуге мүмкіндік береді. «Үлкен ойын» концептісі қазіргі геосаясат, барлау және халықаралық қатынастар туралы пікірталастарға әлі де ықпал етуде, бұл зерттеудің Орталық Азия елдері үшін маңызын арттырады. Сонымен қатар, тақырып маңызды әдіснамалық әлеуетке ие, себебі ресейлік және британдық барлау тәжірибелерін салыстырмалы талдау империялық білім өндірудің ортақ заңдылықтарын анықтауға және ресейлік, кеңестік және батыстық тарихнамалық дәстүрлерді байланыстыруға мүмкіндік береді. Қазақстандық тарихнама үшін зерттеудің маңызы ерекше, өйткені ол қазақ делдалдарын, тілмаштар мен ақпарат жеткізушілерді екінші дәрежелі тұлғалар ретінде емес, империялық ақпараттық үдерістердің маңызды бөлігі ретінде қарастыруға жол ашады. Осылайша, диссертацияның өзектілігі салыстырмалы тәсілдің ғылыми жаңалығымен, империялық білім өндіру концепциясының маңызымен және «Үлкен ойынды» тек геосаяси емес, сонымен қатар ақпараттық үдеріс ретінде қайта пайымдау қажеттілігімен анықталады.

Зерттеу нысаны мен пәні. Зерттеу нысаны – XVIII ғасырдың соңғы ширегі – XIX ғасырдың 60-жылдарындағы Ресей және Британ империяларының Орталық Азияға бағытталған дипломатиялық-барлау миссиялары.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертацияның мақсаты – XVIII ғасырдың соңғы ширегі – XIX ғасырдың 60-жылдарындағы Ресей және Британ империяларының Орталық Азиядағы дипломатиялық-барлау миссияларын аймақ туралы империялық білім өндірудің өзара байланысты екі жүйесі ретінде салыстырмалы талдау жүргізу.

Зерттеу міндеттері:

1. Қарастырылып отырған кезеңге қатысты «дипломатиялық миссия», «барлау миссиясы» ұғымдарының мазмұнын және олардың гибридтік арақатынасын анықтау; XIX ғасырдағы империялық тәжірибелерге қатысты «Орталық Азия» және «стратегия» ұғымдарын тұжырымдау.

2. Ресейдің дипломатиялық-барлау миссияларының институционалдық құрылымын реконструкциялау: аймақ туралы білім өндірудің орталық органы ретіндегі Орынбор шекара комиссиясының рөлін сипаттау, миссияларды даярлау тетіктері мен кадрлық жүйесін анықтау.

3. Ресей жағындағы информаторлар мен бақылаушылар желісінің қалыптасу жүйесін талдау: «білетін адамдардың» типологиясын, оларды іріктеу және енгізу тетіктерін, сондай-ақ сауда желілерінің барлау инфрақұрылымы ретіндегі қызметін анықтау.

4. Ост-Үнді компаниясы жүйесі аясындағы британдық миссиялардың ұйымдастырылуын реконструкциялау: Саяси және Құпия департаменттің қызметін сипаттау, миссиялардың үш бағытын (бұхарлық, хиуалық, қоқандық) және нұсқаулық беру жүйесін талдау.

5. Британдық миссиялардың ақпараттық тәжірибелерін талдау: агентуралық желілерді, психологиялық ықпал ету әдістерін, қарсы барлау қызметін және ақпаратты әкімшілік өңдеу механизмдерін реконструкциялау.

6. Екі жүйеге жүйелі салыстырмалы талдау жүргізу: институционалдық механизмдерді, миссиялар типологиясын, кадрлық профильдерді, «білетін адамдардың» типтерін, ақпараттық тәжірибелер мен білімнің қосарлы айналым модельдерін салыстыру.

7. Қазақ, ауған және бұхарлық жергілікті акторлардың екі империялық жүйенің тәжірибелерін қарсылық, манипуляция және жағдайлық ынтымақтастық арқылы қалыптастырған дербес субъектілер ретіндегі рөлін бағалау.

Зерттеудің әдіснамасы мен әдістері. Диссертацияның әдіснамалық негізін өзара байланысты төрт тәсіл құрайды.

Телеологиядан бас тартуға, басқарылатын халықтардың агенттігіне назар аударуға және империялық тәжірибелердің гибридтілігін мойындауға негізделген жаңа империялық тарих тәсілі қолданылды. Осы зерттеу аясында ресейлік және британдық миссиялар алдын ала анықталған жаулап алу үдерісінің элементтері ретінде емес, нәтижесі жергілікті делдалдардың стратегияларымен де айқындалған тәжірибелер ретінде қарастырылады.

Отарлық білім өндіру тұжырымдамасы (М. Фуко, Б. Кон, К. А. Бейли) негізінде миссиялар аймақ туралы білім өндіру механизмі, яғни дипломатиялық, барлау және ғылыми функциялар құрылымдық тұрғыдан ажыратылмайтын «зерттеу тәртіптері» (investigative modality) ретінде қарастырылады. Бейлидің «білетін адамдар» тұжырымдамасы екі жүйедегі информаторлар желісін зерттеудің аналитикалық өзегі болып табылады.

Трансимпериялық тәсіл (Ю. Остерхаммель; Пианчола/Сартори) аясында ресейлік және британдық тәжірибелер параллель тарихтар ретінде емес, біртұтас трансұлттық үдерістің өзара шарттасқан элементтері ретінде қарастырылады: бір державаның агенттері екіншісінің агенттерін бақылап

отырды, ал жергілікті акторлар екі державаның қатысуын өз мүдделеріне пайдаланды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс функционалдық аналогия қағидатына негізделіп қолданылды. Екі жүйе де бір құрылымдық міндетті – Орталық Азия туралы білім өндіру арқылы аймаққа саяси бақылау орнатуды шешуге бағытталды. Салыстырудың негізі институционалдық ұқсастық емес, дәл осы функционалдық аналогия болып табылады.

Дереккөздерді сыни оқу әдісі (Сартори) отарлық архивтермен жұмыс барысында қолданылды. Деректер тек тарихи фактілердің куәсі ретінде ғана емес, белгілі бір шынайылық нұсқасын өндіру актілері ретінде қарастырылды; оларда «жаулық дискурсының» және әкімшілік біржақтылықтың іздері сақталған.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеудің ғылыми жаңалығы төмендегідей нәтижелермен айқындалады:

Алғаш рет XVIII ғасырдың соңғы ширегі – XIX ғасырдың 60-жылдарындағы дипломатиялық және барлау миссиялары аймақтағы империялық қатысудың құралы әрі аймақ туралы білім өндірудің дербес тетігі ретінде жүйелі түрде қарастырылды; олар тек дипломатиялық оқиғалар немесе жаулап алудың әскери алғышарттары ретінде ғана түсіндірілмейді.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы Орталық Азиядағы ресейлік және британдық тәжірибелердің қалыптасуындағы трансимпериялық механизм, сондай-ақ Кабулдағы қарсыласу (1837–1838 жж.) мен Хиуа мәселесіндегі параллель әрекеттер (1839–1840 жж.) сияқты екі жүйенің тікелей қақтығысының синхронды эпизодтары анықталды.

Алғаш рет Британ кітапханасының Үнді ведомствосы архивінің (British Library, India Office Records) құжаттары отандық ғылыми айналымға енгізілді.

Ортаазиялық хандықтардан босатылған ресейлік тұтқындардың жауаптары барлау дереккөздерінің дербес санаты ретінде ғылыми айналымға алғаш рет енгізілді.

Алғаш рет білімнің қосарлы айналымы феноменіне, яғни құпия және жария ақпарат ағындарының қатар өндірілуіне екі империялық жүйенің жүйеқұраушы тәжірибесі ретінде талдау жасалды.

Екі жүйенің институционалдық логикаларының түбегейлі айырмашылығы анықталды: ресейлік жүйе (Орынбор шекара комиссиясы) мен британдық жүйе (Ост-Үнді компаниясының Саяси және Құпия департаменті) салыстырылып, тәжірибелердің өзара қалыптасуының трансимпериялық механизмі ашылды.

Ресей және Британ империяларындағы делдалдық пен кадр даярлаудың екі түрлі моделінің іргелі айырмашылықтары анықталды.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы. Диссертацияның ғылыми маңыздылығы жаңа архив материалдары негізінде Орынбор шекара комиссиясының «білгір адамдар» жүйесін қайта құрумен, Ресей және Британ империяларының барлау тәжірибелеріне алғашқы салыстырмалы талдау жүргізумен және қазақ делдалдарының империялық ақпараттық үдерістердегі рөлін қалпына келтірумен айқындалады. Жұмыстың практикалық маңызы

оның нәтижелерін Орталық Азия тарихы, империялар тарихы, XIX ғасырдағы барлау және дипломатия тарихы бойынша оқу курстарында пайдалану мүмкіндігімен байланысты.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Ресей және Британ империяларының Орталық Азиядағы дипломатиялық және барлау миссиялары екі бөлек тарихи құбылыс емес, аймақ туралы империялық білім өндірудің гибридті механизмінің екі функционалдық қыры болды. Осы кезеңге қатысты «дипломатиялық» және «барлау» миссияларын ажырату – кейінгі тарихнамалық конструкция болып табылады, өйткені барлық ресми миссиялар құрылымдық тұрғыдан келіссөз жүргізу, барлау, картографиялау және агентуралық функцияларды қатар атқарды.

2. Ресейлік және британдық барлау миссиялары бір құрылымдық міндетті – Орталық Азия туралы білім өндіру арқылы саяси бақылау орнатуды шешті. Алайда олар функционалдық жағынан ұқсас құралдарды қолданғанымен, институционалдық логикасы түбегейлі өзгеше болды. Ресейлік жүйе (Орынбор шекара комиссиясы) кеңістікті біртіндеп әкімшілік игеру арқылы үш деңгейлі орталықтандырылған вертикальға сүйенсе, британдық жүйе (Ост-Үнді компаниясының Саяси және Құпия департаменті) тікелей егемендік шегінен тыс буферлік аймақты басқаруға бағытталған төрт деңгейлі орталықсыздандырылған құрылымға негізделді.

3. Екі жүйе де білім өндіруді аймақта жұмыс істеуге қажетті құзыретке ие «білетін адамдар» арқылы жүзеге асырды. Алайда бұл құзыреттіліктің табиғатында түбегейлі айырмашылық болды. Ресейлік «білетін адамдар» (қазақ ақсүйектері, татар молдалары мен аудармашылар) органикалық қосарлы бірегейлікке ие болып, империялық әрі жергілікті жүйелердің бір мезгілдегі бөлігі болды. Ал британдықтар (Ост-Үнді компаниясының ориенталист офицерлері) негізінен игерілген құзыретке ие болды. Бұл айырмашылық әр жүйенің ақпараттық ену мүмкіндіктерінің шегін анықтады.

4. Орынбордағы Неплюев кадет корпусы қосарлы құзыреттілігі бар «білетін адамдарды» даярлауға бағытталған арнайы жобаланған институт болды және британдық тараптағы Калькуттадағы Форт-Уильям колледжімен функционалдық жағынан ұқсас қызмет атқарды. Алайда екі институтты салыстыру олардың арасындағы іргелі айырмашылықты көрсетті: кадет корпусы органикалық қосарлы бірегейлікке ие екітілді делдалдарды даярласа, колледж бөтен мәдени кеңістік туралы игерілген білімге ие ориенталистерді дайындады.

5. Екі жүйе де құпия білімді (архивтік депешалар, барлау мәліметтері) және жария білімді (мемуарлар, академиялық жарияланымдар, парламенттік есептер) қатар өндірді. Құпия ақпараттың жария ақпаратқа айналу механизмі – Бернс депешаларындағы «omitted» белгілері мен Осмоловский жазбаларындағы «құпия» грифі – білімнің қосарлы айналымының құрылымдық көрінісі болып табылады және империялық қатысуды ішкі әрі халықаралық аудитория алдында заңдастыру қызметін атқарды.

6. «Үлкен ойын» тарихи құбылыс ретінде, ең алдымен, аймақ туралы білімді өзара өндіру, ұстап алу және беделін түсіру жүйесіне негізделген ақпараттық соғыс болды; ол тек геосаяси, әскери-саяси және дипломатиялық бәсекелестікпен шектелмеді. Кабулдағы Бернс пен Виткевичтің қарсыласуы (1837–1838 жж.), Перовскийдің Хиуа жорығы мен Абботт/Шекспир миссиялары (1839–1840 жж.) сияқты синхронды эпизодтар әр державаның тәжірибесі екіншісінің әрекетіне жауап ретінде қалыптасқанын дәлелдейді. Бұл екі жүйенің параллель емес, өзара шарттасқан трансұлттық кеңістіктегі қозғалысы болды.

7. Қазақ, ауған және бұхарлық акторлар ресейлік және британдық манипуляциялардың пассивті объектілері емес, империялық бәсекелестікті өз мүдделеріне дәйекті түрде пайдаланған белсенді субъектілер болды. Қазақ хандары мен делдалдары, Дост Мұхаммед хан және Ранджит Сингх бәсекелес державалар арасында тепе-теңдік сақтау стратегиясын қолданып, өздерінің аралық жағдайынан ресурстар мен саяси бедел алды. Дәл осы жергілікті акторлардың субъектілігі екі империялық жүйенің аймақты ақпараттық бақылауының нақты шектерін айқындады.

8. Орталық Азия туралы білім өндіру жүйесі құрылымдық тұрғыдан «білетін адамдарға» тәуелді болды, бірақ сонымен қатар олардың субъектілігін жүйелі түрде бағаламады. Бұл құбылысты К. А. Бейли империялық әкімшілердің «когнитивтік біржақтылығы» ретінде сипаттаған. Қарастырылып отырған кезеңдегі екі ірі әскери сәтсіздік – Перовскийдің Хиуа жорығының күйреуі (1839 ж.) және Бірінші ағылшын-ауған соғысындағы апат (1842 ж.) – осы құрылымдық қайшылықтың тарихи дәлелі болып табылады: екі жағдайда да «білетін адамдардың» ескертулері ескерілмей, нәтижесінде апатты салдарға алып келді.

9. Орынбор мен Калькуттаны Орталық Азия нарықтарымен байланыстырған сауда желілері ресми және құпия миссияларға тәуелсіз түрде әрекет еткен тұрақты барлау инфрақұрылымы болды. Ресей жағындағы Ғариф Атағалиев пен Әлімбай Мұрзабаев, британдық тараптағы Сурвар Хан Лохани мен Кашмирдегі бұхарлық көпестер сияқты көпес-ақпарат жеткізушілер коммерциялық және барлау қызметтері құрылымдық тұрғыдан ажыратылмайтын біртұтас трансұлттық сауда-барлау кеңістігін қалыптастырды.

10. Екі жүйені салыстырмалы талдау олардың арақатынасына жаңа тұжырымдама ұсынуға мүмкіндік береді: ресейлік және британдық барлау миссиялары әртүрлі стратегиялық міндеттерге барынша бейімделген жүйелер болды. Ресейлік жүйе кеңістікті біртіндеп империя құрамына енгізу арқылы әкімшілік игеруге бағытталса, британдық жүйе тікелей егемендіктен тыс буферлік аймақты дипломатия мен барлау арқылы басқаруға негізделді. Әр жүйе екіншісінің әдістерін қолдануға тырысқанда, яғни Ресей әкімшілік ресурстарсыз тікелей дипломатияны, ал Ұлыбритания тікелей әскери қатысуды пайдаланғанда, екі тарап та жүйелік сәтсіздікке ұшырады. Бұл құрылымдық байқау зерттеудің негізгі қорытындыларының бірі болып табылады